

УДК 821.111
Д39

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Переклад з англійської за редакцією
В. Державіна

Передмова й примітки
Н. Д. Білик

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова

Гравюри *Ж. Гранвіля*

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНУ № 22.1/12-Г-303 від 27.07.21)

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр. та
світ. літ-ри).
ISBN 978-617-551-042-1

- © Н. Д. Білик, передмова й примітки, 2004
- © О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2024
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

ЗНАЙОМІ І ПРИЗАБУТІ ПРИГОДИ РОБІНЗОНА

В Англії XVIII ст. вперше спостерігається багато з того, що стане нормою літературного життя у наступні століття. Тут вперше з'являється масова третьостанова аудиторія — «публіка», на інтереси і смаки якої орієнтується більшість письменників. Бурхливо розвивається журналістика, перетворюючись на впливову силу не лише в суспільно-політичній, а й художній сфері. Набуває розмаху книгодрукування, зростають тиражі книг, що забезпечує незалежне існування за рахунок гонорарів певного числа письменників, до яких належав і автор «Робінзона Крузо».

Саме в Англії найраніше розвивається просвітницький рух, формуються його засадничі принципи. Але в країні, де вже відбулася буржуазна революція й розвивалися буржуазні відносини, не ставилося питання про зміну суспільно-політичного устрою, хоч він і піддавався критиці. В англійських простивників йшлося переважно про удосконалення «людської природи» й суспільства на основі тих політичних перетворень, що відбулися у XVII ст. При цьому вони виходили з переконання, що людина здатна покращуватися залежно від зміни її свідомості, й прагнули всіляко цьому сприяти. Тими поняттями, які тоді не сходили з уст англійських філософів і письменників, були поняття «людської природи», «морального почуття», «розумного приватного інтересу» й «здорового глузду». Можна сказати, що вони стали ключовими поняттями тогочасної англійської мисленевої культури. В них характерним чином відбилися та переломилися притаманні просвітництву взагалі раціоналізм, своєрідний культ розуму і віра в добру природу людини. На чільне місце в ній виходять проблеми етики, їх основний принцип сформулював видатний англійський філософ Д. Локк, і він гласить, що «перша причина щастя чи нещастя людської в самій людині», — як тут не згадати Робінзонове життя, і зумовлюються це передусім морально-етичними якостями.

Динамізм життя англійського суспільства у XVIII ст., дійсність, що змінювалася, ставили перед літературою нові вимоги й завдання. Письменником, що першим зміг уловити ці запити й дати на них переконливі відповіді, був Даніель Дефо.

Народився Дефо у сім'ї лондонського торговця свічками Джеймса Фо. Успадковане прізвище він згодом «облагородив», додавши

французьку частку «де», яку писали окремо (Де Фо). Можливо, таким чином він наблизив звучання свого, фламандського за походженням, прізвища до оригінального. Документального підтвердження цьому немає, але вважається, що народився Дефо у 1661 р. Тим більше, невідомий день його народження, але існує версія, за якою він з'явився на світ у той самий день, що й Робінзон Крузо — 1 вересня, тільки на тридцять років пізніше за нього. Батько майбутнього письменника був з протестантів-фламандців, які перейшли до Англії наприкінці XVI століття, приваблені англійською віротерпимістю (до речі, батько Робінзона теж не був корінним англійцем, він був німцем з Бремена). Мати майбутнього письменника походила з джентрі, дрібних англійських землевласників; померла Еліс Фо, коли Данієлю було лише десять років.

Проживала родина Фо у самому центрі ділового Лондона — в Сіті. Заселений цей район тоді був переважно ремісниками і торговцями. Джеймс Фо був приписаний до цеху м'ясників, до нього ж він увів і свого сина. Коли у XIX ст. цей цех відзначав ювілей, залу для зборів було прикрашено портретами двох найвідоміших його членів — Дефо і... Шекспіра. Родина, в якій виріс письменник, була пуританською (пуританами називали представників англійського протестантського віровчення, які заперечували обрядовість, що залишилася в офіційній англіканській церкві, а також єпископальну ієрархію).

Навчався майбутній письменник спершу в школі-інтернаті у Доркінці (Суррей), який утримував батьків одновірець, потім — з 1674 по 1679 рр. — у протестантській духовній академії у Ньюінгемі, тодішньому передмісті Лондона (пізніше Дефо придбає у Ньюінгемі будинок, в якому й писатиме свого «Робінзона»). Цікаво, що разом з ним навчався юнак на ім'я Тімоті Крузо, який згодом став відомим протестантським проповідником і досить рано — у 1679 р. — помер. Чи не його ім'я увіковічив Данієль Дефо у своєму знаменитому творі? В академії Дефо отримав ґрунтовну освіту, але проповідником не став. Його нестримно вабила комерція, саме з нею у юного Дефо було пов'язане розуміння справжнього життя. «Справжній купець, — писатиме він пізніше, — універсальний вчений. Він настільки вищий за простого знавця латини й грецької, наскільки цей останній вищий за безграмотну людину, яка не вміє ні читати, ні писати. Він знає мови без допомоги книжок, географію — без допомоги карт... його торговельні подорожі прокреслили весь світ; його іноземні угоди, векселі й доручення говорять усіма мовами; він сидить у своїй конторі й розмовляє з усіма націями». Подібно Робінзону, що не послухав батьківських порад і поринув у море, Дефо став купцем і залишався ним усє своє життя.

То був «авантурний період» в історії англійської буржуазії, і біографія та особистість Дефо віддзеркалюють немало його характерних рис. Це була людина незвичайно енергійна, різнобічно обдарована, підприємлива, завжди готова ризикнути й не дуже

перебірлива у засобах. Одне підприємництво змінювалося у нього іншим, успіх чергувався з невдачами. Торгував він усім: панчохами, тютюном, горілкою, цеглою з власного заводу й мускусними котами з власної ферми, а також, бувало, і своїм пером. Підводячи в старості підсумок життя у двовірші, Дефо написав: «Долі примхливої, як я, ніхто більш не спізнав: // Разів тринадцять багатів і знову бідним ставав». Комерційні справи Дефо вів з розмахом. Його склади розміщувалися у Корнхіллі, самому центрі торговельно-фінансового Лондона, і вражали сучасників своїми розмірами, а простором для розгортання ділових операцій служив фактично весь світ. Парадоксальним чином, розміри капіталів Дефо ми знаємо завдяки його боргам, що сягали значних сум.

На політичній арені Дефо виступав від імені «нас, плебеїв», хоч насправді від імені комерсантів і підприємців. Помітною фігурою у політиці Дефо став, коли престол посів Вільгельм III Оранський, який наблизив його до себе як радника з економічних питань. На захист Вільгельма III, голландця за походженням, був написаний памфлет Дефо «Чистокровний англієць», в якому він доводить, що англійська нація утворилася в результаті змішення різноманітних етнічних елементів («Англія — стічна канава Європи», — пише він), і тому, мовляв, нема чого англійцям пишатися чистокровністю. Після передчасної смерті Вільгельма III при королеві Анні змінилося ставлення до пуритан. Слід зазначити, що Дефо далеко не завжди демонстрував стійкість політичних переконань, але в усьому, що стосувалося віри, був непохитний. Він належав до пуританської церкви, яка потерпала від утисків. І сміливо виступив на її захист. Найголосніший резонанс викликала його блискуча містифікація, анонімний провокуючий памфлет «Найкоротший спосіб розправи з дисидентами», 1702 р. (дисидентами в тогочасній Англії називали прибічників неофіційного віросповідання, зокрема пуритан), в якому він закликав не штрафувати, а розпинати розбійників-дисидентів, підступних ворогів англіканської церкви.

Тугувати англіканці-консерватори спершу прийняли ці заклики за чисту монету і поспішили солідаризуватися з ними. Коли вони схаменулися й анонімного автора було викрито, Дефо засудили до великого штрафу й «потрійного стояння біля ганебного стовпа», після чого його чекало безстрокове ув'язнення. Але «громадянська страта» обернулася триумфом Дефо: натопв його вітав і закидав квітами, ганебний стовп був оповитий гірляндами. Тут же у Ньюгейтській тюрмі Дефо написав «Гімн ганебному стовпу» (1703), де палко виступив на захист свободи слова і переконань, і цей гімн швидко розійшовся по Лондону. Уряд зрештою змушений був відмовитися від переслідування «злочинця». Цей епізод розкриває Дефо з іншого боку, що важливо для повноти уявлення про особистість письменника.

Але поки Дефо перебував у в'язниці, його фінансові справи розладналися. На цей час він вже мав велику родину — двох синів

і п'ять дочок. Перспектива розорення ставить Дефо у залежне положення. У 1703 р., вийшовши з ув'язнення, він йде на «практичний» компроміс і приймає фінансову допомогу та заступництво Роберта Гарлі, графа Оксфорда, тогочасного голови кабінету торі. Так починається подвійне життя письменника. Зовні лишаючись на позиціях демократичного вігізму, він фактично стає урядовим агентом, виконуючи для правлячої партії різного роду закулісну роботу. Зокрема Дефо багато часу проводить в Шотландії, готує ґрунт для об'єднання двох королівств, що відбулося у 1702 р., в результаті чого Шотландія остаточно втратила свою державність. Змінювалися правлячі кабінети — торі, віґи, знову торі на чолі з тим же лордом Гарлі, покровителем Дефо, поки торі остаточно не переходять на положення парламентської опозиції, і політику починає диктувати промислово-торговельна партія віґів. Усе це відбивалося на долі Дефо, але не суттєво: і ті, й інші цінували його дар памфлетиста й дипломатичні таланти й тому схильні були приймати його політичні послуги. В останні роки Дефо відходить від політики, більшість часу проводить у своєму замиському будинку в Ньюїнгтоні й присвячує себе майже повністю письменницькій праці. В останній рік життя він переїжджає до Кріплена — того району Лондона, де він народився і де 26 квітня 1731 року помирає.

У біографії Дефо слід виділити три періоди за переважаючим родом занять: до сорока років він був комерсантом, після сорока — журналістом і приблизно з шістдесяти років — письменником.

Очевидно, було б справедливо зачинателем журналістики вважати не Адісона та Стила, як це прийнято, а Дефо, який почав видавати газету «Огляд подій у Франції та всій Європі» у 1704 році, за п'ять років до «Балакуна» названих видавців. Ця газета заповнювалася самим Дефо, в ній вміщувалися різноманітні матеріали, але перевага віддавалася оглядам політичного життя в Англії та Європі, значна увага приділялася економічним проблемам. Дефо був талановитим, хоча й дещо «бульварним» журналістом: він мав чуття на запити й зацікавлення читачів, умів ефектно подати матеріал, знав ціну сенсації й заманливому заголовку, одним словом, володів багатьма секретами й прийомами вільної журналістики. Він першим впровадив передовиці, практику «запитання — відповіді», й багато іншого, що має використання й досі. З журналістикою пов'язані численні публіцистичні твори Дефо на найрізноманітніші теми — від «Захисту друку» й «Загальної історії торгівлі» до «Звіту про життя шістьох відомих вуличних грабіжників» і «Політичної історії диявола».

В одній з біографій Дефо нараховується понад півтисячі позицій («Робінзон Крузо» значиться в ній під номером 412). Це статті, памфлети, сатири, діалоги, подорожні нотатки тощо; більшість з них була пов'язана з його журналістською діяльністю. Вони користувалися популярністю у сучасників, але всесвітньо відомим

його зробили кілька романів, написаних наприкінці життєвого шляху.

Дефо-романіст представляв нові тенденції, що стихійно виникли в англійській літературі, він тяжів до відображення дійсності в її безпосередності й «достовірності» і тим самим виступав зачинателем нового типу й на пряму творчості, що означається багатьма вченими як проствітницький реалізм.

Він являв собою новий тип письменника, породженого добою бурхливого становлення буржуазного суспільства в Англії. Як сказано, він був людиною, з головою зануреною у життєву практику, і з неї виростали його романи. В них він надихався не абстрактними ідеями, а практичними, життєвими інтересами і проблемами. Ці романи не належали до усталених форм художньої творчості. Вони були пов'язані з тим типом літератури, тими її формами й видами, які не були канонізовані тогочасною літературною теорією і критикою.

Це передусім документальна література або «література факту» — життєписи, мемуари, щоденники, листи тощо, які у XVII—XVIII ст. викликали посилений інтерес читачів. Цій літературі належала визначальна роль у формуванні новочасного роману, який на неї спирався в освоєнні дійсності. Цікаво зазначити, що при цьому письменники, зокрема Дефо, писали романи у формі мемуарів, щоденників, листів тощо, видаючи їх за «літературу факту» — тобто дійсні звіти про дійсні події. Ще одним важливим чинником формування Дефо-романіста послужив кругийський або пікарескний роман, який виник в Іспанії у XVII ст. і в наступні епохи поширився в Європі. В ньому змальовувалося дно тогочасного суспільства, героями виступали декласовані елементи і життя поставало в зовсім іншому розрізі й освітленні, ніж у «високій літературі».

Мало хто, як Дефо, вмів створити ефект присутності при події, надати наглядності й достовірності навіть тому, що він знав лише за чутками. У ранньому дитинстві він пережив епідемію чуми 1665 року, яка забрала одну п'яту населення Лондона, у «Щоденнику чумного року» він відтворив її, звичайно, більше за розповідями старших, ніж за власними спогадами, але наглядність і виразність відтворення вражаючі. А вже дорослою людиною він став свідком знаменитого урагану, який пронісся над Англією, зриваючи стріхи з будівель, вивертаючи з корінням дерева, перевертаючи кораблі на рейді. Мабуть, саме тоді, він зрозумів, що таке корабельна аварія, описи яких потім часто з'являтимуться в його творах. На щастя, він тоді стояв на твердій землі. Морю Дефо не довіряв і за можливості уникав далеких морських подорожей. Втім, зустріч з піратами йому довелося пережити, коли у 1683 році він здійснював ділову поїздку Францією, Італією, Іспанією та Португалією. Піратський промисел тоді вважався досить звичайним ремеслом, а грабунок іноземних, насамперед іспанських, суден навіть негласно підтримувався англійським урядом. Для

Дефо ця пригода скінчилася добре — постраждав лише вантаж, діжки зі спиртними напоями. Європу Дефо знав добре — навчаючись комерції, він багато подорожував нею, а от у далеких заморських країнах він не бував ніколи. Та вміння вірогідно все зображувати не підводило його й тут. Спираючись на книжні джерела й свідчення очевидців, компілюючи їх і додаючи красномовні деталі, він зображав усе так, що читачі не сумнівалися в тому, що йдеться про реальні події та реально існуючих людей. Це стосується не тільки віддалених країн, але й віддалених часів, як, наприклад, «Записок кавалера», які разом з «Щоденником чумного року» можуть вважатися праобразом історичного роману.

Перший роман Дефо «Робінзон Крузо» з'явився 1719 р.; його повна назва — водночас анотація і реклама твору — така: «Незвичайні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років у цілковитій самотності на безлюдному острові біля американського узбережжя, недалеко від гирла великої річки Оріноко, опинившись на березі після аварії корабля, під час якої загинув увесь екіпаж, крім нього, з додатком розповіді про не менш дивовижний спосіб, яким його кінець кінцем визволили пірати. Писано ним самим». Видана за справжні записки Робінзона, книга вийшла анонімно, і ще довгий час читачі вважали, що Робінзон — жива людина. З часом довга назва скоротилася, поки не звелася до імені героя, як це відбулося практично з традиційно довгими назвами романів XVIII ст. Втім, треба уточнити, що 1719 р. вийшла лише перша частина твору, якій судилося славетне літературне життя. Вона мала величезний успіх у читачів, і підприємливий Дефо вирішив цим скористатися й швидко виготовив другу частину «Подальші пригоди Робінзона Крузо, що охоплюють його подорожі трьома частинами світу, описані ним самим», що вийшла у 1720 р., а тоді й третю, релігійно-повчального змісту («Серйозні роздуми Робінзона протягом його життя, супроводжувані ангельськими видіннями», 1921), яка вже ніякого успіху не мала.

Крім «Робінзона Крузо», Дефо написав ще шість романів: «Пригоди капітана Сінглтона» (1720), «Записки кавалера» (1720), «Щоденник чумного року» (1721), «Молль Флендерс» (1722), «Полковник Джек» (1723) та «Історія Роксана» (1724). Це твори різного змісту і структури, але більшість їх типологічно тяжіє до крутих сюжетів роману, всі вони оформлені як твори «літератури факту» — як біографії, мемуари, щоденники, хроніки. В них безпосередньо відображена тогочасна англійська дійсність, яка постає в розрізі й освітленні, що притаманні згаданому роману. Їхні герої — вихідці з самого дна суспільства: вони стають злодіями, аферистами, піратами, повіями, причому ці їхні заняття безочіночно подаються автором як боротьба за виживання. Постійно порушуючи суспільні норми і мораль, вони їх не заперечують і, якщо фортуна виявляє до них прихильність, стають лояльними членами суспільства. Кращими й найбільш відомими серед цих романів є «Молль Флендерс» і «Роксана». Ці твори Дефо — важ-

ливі віхи на шляху розвитку й становлення роману нового типу (novel) в англійській літературі XVIII ст.

Ідею «Робінзона» Дефо підказала така історія: у 1704 р. капітан каперського (напівпіратського) судна «П'ять морів» залишив на березі безлюдного острова свого помічника шотландця Александра Селкірка. Це був острів Мас-а-Тьерра з архіпелагу Хуан Фернандес, розміщений неподалік від берегів Чилі. Через чотири роки і чотири місяці судно «Герцогиня» з флотилії знаменитого капера капітана Роджерса визволило Селкірка. Роджерс зробив досвідченого моряка своїм помічником, потім капітаном одного зі своїх суден. Вудс Роджерс розповів про Селкірка і його острів у другому виданні своєї «Подорожі довкола світу з 1708 по 1711 рік» (1718), куди був включений епізод «Розповідь про те, як Александр Селкірк прожив у самотності на острові чотири роки і чотири місяці». Він же познайомив його з відомим журналістом Р. Стилем. Короткий нарис Стиля, надрукований у 1713 р. в його газеті «Англієць», привернув увагу публіки до історії Селкірка, але матеріали для роману Дефо, звичайно, взяв не з його стислої публікації, а з самого щоденника капітана Роджерса. Існує припущення, що Дефо міг зустрітися з Селкірком, коли той повернувся до Британії, чи прочитати його власні записи (існування яких не доведене), але вони не зовсім вірогідні. З особливим інтересом Дефо читав також твір сера Валтера Релея про Гвіану і, очевидно, під його впливом переніс пустинний острів до Атлантичного океану (забравши з Мас-а-Тьерри і Робінзонову печеру, і гору, з якої той виглядав кораблі, і багато іншого; прихопив він і кіз, черепах і навіть пінгвінів, яким аж ніяк не місце у тропіках). Використав Дефо й записки капітана Едварда Кука, який був на тому судні, що забрало Селкірка з острова, і записки адмірала Вільяма Дамп'єра, а можливо, й інших мореплавців. Спираючись на них, Дефо переконливо й реалістично зобразив землі, на яких ніколи не бував, і моря, якими ніколи не ходив.

Проте ця історія була значно змінена і переосмислена. Дефо переніс місце дії до Атлантичного океану, тому тепер два острови сперечаються за право називатися «справжнім» притулком Робінзона (за наведеними в романі координатами знаходиться Тобаго), й відсунув її на п'ятдесят років назад, надав своєму героєві більш респектабельної професії негоціанта і значно збільшив термін його перебування у самотності. Але існує й принциповіша відмінність між історіями реального і літературного Робінзона. Коли Роджерс вперше побачив Селкірка, одягнутого в козячі шкури, той, за його словами, «виглядав ще дикішим, ніж рогаті першовласники цього хутра», до того ж він майже забув мову. А герой Дефо, що провів на острові 28 років, не тільки не здичавів, він навіть удосконалився.

Не важко помітити, що Дефо постійно тренував у своєму герої навички цивілізованої людини: змушував приймати їжу за столом і навіть у «товаристві» — дарма, що воно складалося лише з